

פרק 6

המשתמע לשתי פנים:

התערבות מקצועית בהקשר בין-תרבותי בתרבויות של חברות מקופחות

ד"ר למזמן משה, פסיכולוג חינוכי מנחה, הכפרים הבדואים הלא-מוכרים, הדרום.
אלצאנע אחלאם, יועצת חינוכית.

ההתערבות הנפשית קשורה בחלקה הניכר להבנת המתרחש בין המטפלים²⁹ לבין המטופלים בהקשר הסביבתי של המטופלים. כאשר המטפלים מבינים את הקשר הטיפולי ואת יחס המטופלים לסביבה, הם מתכננים את ההתערבות. זו מבוססת על הנחות תיאורטיות ומטא-תיאורטיות הקשורות לתהליך הטיפולי ולדרך לקדמו.

ההתערבות הפסיכולוגית בהקשר רב-תרבותי רצוי שתביא בחשבון טעויות העלולות להתרחש בקשר מטפלים-מטופלים, בהבנת המטפלים את יחס המטופלים לסביבתם, ואת התיאוריות המעניקות משמעות לתהליך הטיפולי כולו. טעויות כאלה עלולות להתרחש בעיקר כאשר באים המטפלים מרקע תרבותי השונה מזה של המטופלים, אך יכולות להתרחש גם כאשר המטפלים והמטופלים באים מאותו מוצא תרבותי. טעויות מסוג זה מתרחשות בשל התהליך הארוך של חברות במערב שעוברים המטפלים כחלק מהכשרתם המקצועית.

סו (Sue 1998), הצביע על שלוש תכונות של מטפלים בעלי רגישות בין-תרבותית, אשר יעילותן זכתה להוכחה במחקריו:

1. אוריינטציה מדעית (scientific mindedness). סו הגדיר זאת כתהליך בעל שלושה שלבים: בניית השערה (במקום להסיק מסקנות מהירות), עריכת בדיקה יצירתית של השערה, ויישום התוצאות על-פי הנתונים אשר התקבלו.
2. התאמה דינמית (dynamic sizing). הכוונה ליכולת לשפוט מתי להתייחס למטופלים כחלק מכלל ומתי להתייחס אליהם כפרטים.
3. מומחיות בתרבות המדוברת. למטפלים הבין-תרבותיים הטובים יש מודעות וידע מעמיקים על השקפת עולמם בהקשר התרבותי, וכן ידע ספציפי על הקבוצות התרבותיות שעמן הם עובדים. הם מבינים את ההשפעות הפוליטיות-חברתיות, והם בעלי המיומנויות הדרושות לעבודה עם תרבויות אלה.

²⁹ נקטתי לשון רבים בניסיון להתמודד עם בעיית הזכר והנקבה.

תכונות אלה דרושות למטפלים העוסקים בתרבויות השונות מן התרבות המערבית, ולדעתי, כאמור, אין הבדל מאיזו תרבות באים המטפלים. ההכשרה של מטפלים בתחום בריאות הנפש מבוססת על ערכים מערביים, ואפילו מטפלים אשר צמחו בתרבות שאיננה מערבית נוטים להפנים ערכים אלה כבסיס להתערבות מקצועית.

סוגיה מיוחדת בעבודה הבין-תרבותית בבריאות הנפש קשורה לעבודה בתרבויות של חברות מקופחות המתקיימות לצד התרבות של החברה המקפחת. במקרה כזה חלים שינויים מרחיקי לכת בתרבות המקופחת. לפי מרטין-ברו (Martin-Baró 1994), תרבויות אלה עוברות תהליך של דה-הומניזציה, אובדן עבר היסטורי ואובדן שאיפות לעתיד. התהליך גורם להקשחת העמדות כלפי ערכים שלא נחקו על-ידי התרבות המקפחת וחשדנות קיצונית כלפי תהליכי שינוי. כך, בחברה הבדואית בדרום הארץ, אנו עדים להקשחת עמדות בנושא ריבוי נשים ודיכוי, כלפי נישואי קרובים המובילים ללידה של ילדים עם פגמים גנטיים ועם פיגור שכלי, וכלפי סכסוכים פנימיים אלימים, התורמים להרס החברה מבפנים. האבטלה והייאוש מביאים לעבריינות נוער ולניתוק הנוער מערכי ההורים. ההתערבות של גורמי בריאות הנפש באוכלוסיות שאינן מערביות וגם מקופחות חייבת, אפוא, להביא בחשבון שני עקרונות גם יחד: רגישות תרבותית והצורך בהעצמה.

לעיתים אנו עדים למצב שבו נראה ששני עקרונות אלה סותרים זה את זה. כלומר, המטפלים נוקטים אסטרטגיה המכוונת להעצים מטופלים, הן כיחידים והן כקבוצה, והתוצאה נראית פסולה מבחינת התרבות של אוכלוסיית היעד. דוגמה פשוטה לכך: לעיתים תוכניות של העצמת האישה גורמות לערעור מעמד הגבר. כדי לצאת ממלכודת זו על המטפלים לבצע פעולה שאותה אני מכנה "אינטרפולציה תרבותית". כלומר, יש צורך להעריך כיצד הייתה התרבות נראית היום אילו תהליך הקיפוח.

בכך אנו חוזרים לסוגיה הראשונה - כדי שיהיה סיכוי להצליח באינטרפולציה תרבותית, יש צורך ברגישות תרבותית עמוקה, תוך יישום שלושת העקרונות של סו (Sue, 1998). בהמשך נבחן כיצד ניתן לחוות עקרונות אלה בפועל וכיצד אפשר לטעות. נברר זאת בעזרת ניתוח מקרה מעבודתה של יועצת חינוכית בבית-ספר תיכון בחינוך הפלסטינאי-בדואי בנגב.

המקרה של עטאף

עטאף³⁰ היא תלמידה הלומדת בכיתה י"א בבית-ספר תיכון באחת מעיירות הבדואים בדרום. היא גרה באחד הכפרים הלא-מוכרים³¹ השוכנים סמוך לעיירה המוכרת שם היא לומדת. עטאף בת למשפחה המונה שמונה נפשות. האב מבוקש על-ידי המשטרה כי הוא מואשם בהריגה של אחיו למחצה, לכן ברח מהכפר. ישנן שמועות בכפר שהוא נשוי לאישה מן השטחים ושם הוא גר. אבל אשתו טוענת שאינו נשוי לאישה אחרת. האם, בת 36, במקור מירדן, מן המשפחה המורחבת של הבעל, טוענת שהם גרושים. הבעל אחראי על הבית מבחינת המשמעת והחוקים ואילו היא אחראית על הפרנסה.

³⁰ כמוכך, שם בדוי.

³¹ ההתייחסות הבדואית בדרום מורכבת בחציה מכפרים שאין להם הכרה במשרד הפנים, בשל מחלוקת בנושא הקרקעות ובשל התנגדות בדואים רבים לגור בכפרים ללא תשתיות כלכליות המתאימות להם. הכפרים שהקים משרד הפנים מתאפיינים בשיעורי האבטלה והעוני הגבוהים בארץ, עם תופעות לוואי מרחיקות לכת.

האחיות הגדולות נשואות, ושאר האחים כולם קטנים ולומדים בבית-הספר. עטאף היא הבת השנייה בבית. המשפחה חיה מקצבת ביטוח לאומי, ומצבה הכלכלי ירוד, כך שהאם מפרנסת אותם בקושי וקונה להם רק דברים בסיסיים. האב בא לביקור במשפחה שלו בסתר לעיתים קרובות, והוא בקשר הדוק עם האחים שלו. האחים לא הכריזו על נקמת דם, כך שהוא חושש רק מן המשטרה בלבד.

עטאף נולדה לאחר הריון תקין. התפתחותה הגופנית הייתה תקינה. אימה טוענת, כי "היא גילתה פתיחות רבה, והייתה חביבה לאנשים סביבה, טובה, חייכנית וחברותית".

בלימודי בית-הספר היסודי וחיבת הביניים היא הייתה מבין התלמידים הראשונים, חברותית מאוד ומנהיגה בכיתתה, אף שלפעמים גילתה ביישנות. היו לה חברות רבות סביבה, היא הייתה אהובה על הסביבה שלה, יזמה דברים חדשים, הן בבית-הספר והן בשכונה ובבית. האופי החברתי של עטאף היה ידוע בקרב התלמידים וגם המורים, ולכן זכתה לקרבה, לאהבה ולידידות מצד בני גילה. בסוף חטיבת הביניים, כאשר אירע המשבר עם אביה, היא נעשתה תלמידה מופנמת יחסית, מספר החברות שלה הצטמצם, וחלה ירידה בהשגיה. בבית היא נחשבה לבת אחראית, העושה את מרבית עבודות הבית מבלי להתלונן, ממושמעת הן בבית והן בבית-הספר. בתקופת לימודיה בחטיבה העליונה המשיכה באותה דרך.

עטאף דאגה לא להפיר את הכללים של המסורת הבדווית. כלומר, היא קיבלה את מה שאמרו לה ההורים ללא טענות, על-אף שהיו לעיתים בניגוד למחשבותיה.

בתחילת השנה כאשר החלה את כיתה י"א, חיתנה אותה משפחתה ואת אחותה הבוגרת ממנה בשנה. הנישואים של האחות עלו יפה, אבל עטאף התקשתה מאוד. לדברי יועצת בית-הספר, היא נישאה לאדם המתפקד ברמה ירודה, חלש אופי ומובטל. בנוסף לכך, מכוונים אותו ההורים שלו והוא אינו עצמאי בהחלטותיו. כל אלה השפיעו לרעה והחמירו את בעיות הזוגיות.

ההורים של החתן התחילו להתערב בחיים הפרטיים שלהם, ואימו אף התחילה לטעון שעטאף אינה מבשלת עבור בנה, אינה מכבסת ואינה יודעת לבצע עבודות בית כמו כל אישה, ואפילו אינה יושבת בבית עם החתן, אלא שווה כל הזמן אצל ההורים שלה.

טענות אלה גרמו לבלבול ולחוסר איזון, והבעל, ששמע בקול הוריו, לא היה מרוצה מהתנהגות אשתו. עטאף החליטה לחזור להורים שלה, בטענה שאיננה רוצה אותו, ופירטה את הטענות שלה לפני הוריה. מאחר שההורים לא יכלו לשאת את הבושה שהבת שלהם חוזרת אליהם לאחר חודש בלבד של נישואים, הם החזירו אותה לבעלה. עטאף סבלה מחוסר הבנה לא רק מצד בעלה ומשפחתו, אלא גם מצד משפחתה והמריבות נמשכו. לאחר חודש, כשראתה עטאף שאין מתחשבים בה, החליטה לשתות רעל זבובים, אך לא הצליחה להתאבד. לאחר מכן היא החליטה לברוח מן הכפר, והלכה ברגל ליישוב בדואי מוכר, כעשרה קילומטרים מכפרה. בשעות הערב המאוחרות היא הגיעה לבית הראשון בכפר, והסבירה לאנשים שהיא בא לביקור אצל דודתה, אך אינה יודעת איפה היא גרה. אנשי הבית הזמינו אותה לישון אצלם כדי שתלך לדודתה למחרת. אך ביום שלמחרת מצאו אותה ההורים לאחר מאמצים רבים, והחזירו אותה לבעלה. בשעות אחר הצהריים המאוחרות בא האב ולקח אותה למקום מבודד בחושך, וביקש ממנה לצאת מן המכונית. הוא הוציא מהמכונית מקל ברזל, הכה אותה ללא רחמים והחזיר אותה לבית שלה.

לאחר שלושה חודשים התגרשה עטאף (והיא בת 16), ובעלה התחתן עם אישה אחרת. מאז החתונה שלה היא לא הייתה בקשר עם בית-הספר מבחינה לימודית. לפני כן היא ביקרה באופן סדיר בבית-הספר, הייתה מסודרת, השקיעה בלימודים, התכוננה למבחנים, הביעה בקיאות בחומר הלימודי וגילתה יכולת לימודית גבוהה. מאז נישואיה לא הייתה עטאף בקשר עם חברותיה פרט לתלמידה אחת, שאליה ניסתה לשלוח מכתבים בסתר. הוריה של עטאף מנעו ממנה קשר עם החברות. היא לא יצאה מביתה ולא ראתה איש מלבד המשפחה המצומצמת, שגם עמה בקושי דיברה חוץ מאשר בעניינים דחופים.

החברה רואה בה בחורה עבריינית שאינה מכבדת את כללי המסורת: היא ביקשה להתגרש מקרוב משפחה שלה, ואיננה נחשבת למכובדת בינתיים בעיני החברה הבדווית, שאינה מקבלת אישה גרושה ומה גם צעירה.

יועצת בית-הספר גילתה את עטאף דרך סריקה כללית, שכן היא לא הייתה מוכרת כתלמידה בעייתית לפני כן. בדרך זו הגיע השם עטאף לרשימת התלמידים הנעדרים יותר משלושה ימים ברציפות. היועצת ביקשה מן המחנך שיתקשר ויברר את הסיבות לכך. המחנך הודיע לה שעטאף התחתנה, וביקש את התערבותה.

היועצת: "לעטאף יש אחות בכיתה י'. הזמנתי את אחותה כדי לשוחח ולדעת מה שלום עטאף, והיא השיבה על כל שאלה של בירור 'אני לא יודעת' או בתשובות מצומצמות מאוד. ביקשתי ממנה את מספר הטלפון של ההורים והיא השיבה שאינה יודעת אותו. הזמנתי אותה פעם שנייה, ואז אמרה שעטאף אינה רוצה לחזור לבית-ספר. היא התחתנה.

הבנתי שאני צריכה לחפש מקורות לאיסוף מידע על עטאף. איסוף המידע כלל:

1. ראיון עם המחנך כיתה.
2. ראיון עם החברה הקרובה ביותר לעטאף.
3. ראיון עם קרובי משפחה-תלמידים.
4. ראיון עם סגן מנהל בית-הספר הקודם, שהוא קרוב משפחה, וגם מעביר לנו מידע על כל תלמיד ותלמיד בתוכנית המעברים.
5. מכתבים שהיא שלחה לחברה, ומאוחר יותר גם אלי כיועצת.
6. קשר עם העובדת הסוציאלית והרווחה שאחראית על המשפחה.
7. ראיון ושיחה עם האם.
8. ביקור בית".

לאחר איסוף הנתונים וקבלת הודעה ממחנך הכיתה שעטאף אינה חוזרת, התחילה היועצת בבניית תוכנית כדי להחזיר אותה לבית-הספר. ניסיון לגייס את אחותה של עטאף, הלומדת בכיתה י', לא צלח, שכן היא פחדה שאביה יוציא גם אותה מבית-הספר. התייעצות עם סגן מנהל בית-הספר הקודם של עטאף, שהוא גם קרוב משפחה שלה, העלתה אף היא הצעה לא לעשות דבר בינתיים עד שהמצב במשפחה יתייצב. לעומת זאת, משיחה עם חברתה של עטאף עלתה קריאה ברורה לעזרה. בקשר המכתבים עמה ביקשה עטאף שחברתה תפנה ליועצת כדי לעזור לה לשוב לבית-הספר.

כמה מכתבים לחברה העידו על המצב המדוכך שלה ועל הניסיון להתאבד, ועל האלימות שהיא חווה בתוך משפחתה. לכן ראתה היועצת לנכון לפנות ללשכה לשירותים חברתיים.

היועצת: "דיווחתי ללשכה והתחלנו לעבוד יחד כדי לעזור לעטאף לצאת מהמצב שלה. אכן בהדרגה חזרה לבית-הספר והתחילה להשתתף, כפי שציינתי".

עטאף חזרה לבית-הספר כתלמידה קשוחה, בעלת פנים למודי כאב, מופנמת, רגישה וקלה לבכות. לעיתים קרובות נקוו דמעות בעיניה, היא דיברה בקול רם, ולא ידעה לנהל משא ומתן. היא התקשתה ליצור קשר רגשי עם ההורים, והרגישה שהם אשמים במצב שנוצר ובהרס החיים שלה.

עטאף היא נערה גבוהה, בעלת פנים בהירות ועדינות, עיניים שחורות, אינה שמנה ואינה רזה. לבושה באופן מסודר, יפה ונקי. היא נוהגת ללבוש מכנסיים, חולצה וכיסוי ראש, הולכת בצעדים איטיים עם ראש כפוף. עטאף שקטה בדרך כלל, אינה מרבה לדבר ומשיבה בקיצור על שאלות. היא אינה משתייכת לחבורת בנות גדולה, ושווה לרוב עם חברה אחת או שתיים. פניה משדרות רגישות.

אפילו לאחר שובה נחשבת עטאף תלמידה בינונית ומעלה. בבית-ספר תיכון הישגיה בינוניים, לכן היא נמצאת בכיתת מב"ר (מסלול בגרות רגיל). היא נחשבת תלמידה בעלת יכולת לימוד גבוהה, משקיעה רבות בלימודים, מכינה עבודות בית ומוכנה למבחנים, ובעלת מוטיבציה גבוהה ללימודים. עטאף לא נעדרת ולא מאחרת לבית-ספר. בשנה שעברה ניגשה ליחידות הבגרות המקובלות וקיבלה ציונים טובים.

במישור המשפחתי חווה עטאף עכשיו משבר וחוסר תקשורת עם ההורים שלה, הן עם אימה והן עם אביה. האחיות מנסות להבין אותה. האם טוענת שהיא ביישה אותה בשכונה, והיא חייבת לחזור לבעלה: "צל של גבר ולא צל של קיר"; כלומר, העיקר שהיא תהיה בחסות גבר, ולא משנה מי הוא ומה הוא. למרות מצבה הקשה מאוד של הבת שלה שומרת האם מרחק ומקרינה שנאה וכעס כלפיה.

האב גם הוא משדר כעס ושנאה בעקבות המעשים שהיא עושה. עטאף חוותה אלימות רבה מצד אבא שלה בנוסף לאלימות מילולית, וכמעט שאינה מדברת אתו. הוא מנסה לכפות עליה את מדיניותו, ומבקש ממנה שתציית לה ללא ויכוח.

הקשר בין היועצת לבין עטאף היה קשר חם ותומך, עד שהגיע לקשר תלתי יותר.

עטאף: "אני לא מרגישה שאת יועצת ואני תלמידה, אני מרגישה שאת יותר חברה, אם". היא הרגישה ששתיהן נמצאות באותה "קופסה" שמכילה חום, אהבה, אמפתיה ודאגה, "יחס של אימהות", ואילו היחס השלילי מחוץ למערכת הזאת, כלומר, מצד החברה, ההורים והמסורת.

היועצת: "הקשר ביני לבין עטאף מתחלק לשניים. החלק הראשון, שהוא ביוזמתי, והחלק השני שהוא ביוזמת עטאף. בעת שקיבלתי את ההודעה שעטאף לא תבוא לבית-ספר מפני שהיא התחתנה, אני הייתי היוזמת. הרגשתי בלחץ ובהתלהבות רבה לעזור לתלמידה הזאת. עטאף תלמידה טובה בבית-ספר, ואין שום סיבה שהיא לא תמשיך ללמוד. כמו כן, היא איננה התלמידה הראשונה במערכת החינוך הבדואית שהתחתנה וחזרה ללימודים. מניסיוני בעבר, כאשר בית-ספר מתערב, ההורים מחזירים את התלמידות לבית-הספר, לפחות בחמולה הזאת. לכן, הרגשתי רצון עז לעשות את עבודתי ולהניח למצפון שלי. כל הסיבות הללו דחפו אותי לעשות את עבודתי במהירות האפשרית ולפני שעטאף תפסיד חומר".

"בנוסף, התחברתי לרגשות שלי. כשהתחנתני והיה לי קשה לחזור לשגרה, ובעיקר לעבודה, התביישתי לחזור ישר אחרי החתונה וביקשתי חופשה של שבוע (הערה: בחברה היהודית חופשת נישואים היא עניין של שגרה ומעוגן בזכויות עובד). לכן התחברתי בקלות לרגשות של עטאף. למרות ההתלהבות, אנשים סביבי גרמו לי לפעמים לחוסר תיאכון להמשיך, והפחיתו את המוטיבציה שלי, ולכן הייתי גם בהרגשה של פחד ודאגה מה יקרה".

ולהלן התגובות של האנשים שניסו "לעזור":

מנהל בית-הספר המליץ לא להעמיד את עטאף בראש סדר העדיפויות, כי קרוב לוודאי שהיא עסוקה בחייה החדשים ואינה מתעניינת יותר בלימודים. כאמור, סגן חטיבת הביניים וקרוב המשפחה אף המליץ לא להתערב.

אחותה של עטאף ניסתה להתחמק ולא להעביר מידע על מצבה של עטאף, ולבסוף היא הודיעה בפירוש שאין עטאף מעוניינת לבוא לבית-הספר לאחר שהתחנתה. כמו כן, הטלפון של עטאף לא היה זמין.

היועצת: "כל הדברים הללו והתגובות גרמו לי לחשוב שלא להמשיך, אבל היה בתוכי כוח שעודד אותי להתמסר לנושא של עטאף ולהתערב יותר, לרבות הסקרנות שהייתה בי לראות מה יקרה לבסוף".

היועצת קיבלה מכתב מעטאף דרך חברתה, שבאמצעותו ביקשה את התערבותה כדי לחזור לבית-הספר. מכתב זה גרם שמחה רבה מעורבת בפחד. על-אף שלא הכירה את עטאף קודם לכן, היא גילתה במכתבים שלה פתיחות רבה והתלהבות לחזור ללימודים, והקשר ביניהן נרקם בעזרת המכתבים.

עטאף דיברה על הכאב שלה, על הבעיות המשפחתיות, על בעלה על חמותה, על המצב הנפשי שלה ועל האלימות שהיא חווה מבחינה פיזית ונפשית.

הפתיחות של עטאף והשמחה של היועצת שסוף-סוף תפסה קצה חוט, גרמו ליועצת לחשוש לעטאף מפני התנכלות של הסביבה שלה.

היועצת: "התעוררו בי השאלות:

מה יקרה אם ידעו שהיא שולחת לי מכתבים?

מה יעשו למסכנה הזאת?

האם אני מסבכת אותה או עוזרת לה?

הפחד המשיך עד שהיא חזרה לבית-הספר".

אחרי שחזרה לבקר בבית-הספר, החלה עטאף ליזום. בפגישות שלנו היא גילתה תלות בינה לבין היועצת, וניסתה לומר שהקשר שהיה בין היועצת לבינה הוא יותר מקשר יועצת-תלמידה. לעיתים אמרה: "אני לא מרגישה שאת יועצת. אני רוצה שתהיה אימא או חברה". הדברים גרמו לחץ ודאגה ליועצת. מחד-גיטא היא הרגישה בפגישות חופשיות יותר לדבר על מה שעברה, אך מאידך-גיטא ניסתה לפרוץ את גבולות המפגשים שקבעה היועצת, ולדרוש שיפגשו בכל פעם שהיא מרגישה בכך צורך.

היועצת: "בהתחלה שמחתי על קשר זה למרות הקשיים הרבים וההשקעה. גיליתי לה אהבה ותמיכה, עידוד ואמפתיה, וניסיתי לפצות אותה על מה שקרה לה כדי להוציא אותה מהאווירה. אבל בשלב מסוים הרגשתי שאני מאוימת על-ידי התלות, ובעיקר כשרצתה שאהיה אימא או חברה קרובה

לה. לכן הייתי לחוצה, והרגשתי שאני מאבדת את חירותי. בעקבות זאת לקחתי לעצמי פסק זמן כדי לחשוב איך להציב לה גבולות ולהסביר על תפקידיה של כל אחת מאיתנו. אך למרות תחושת האיום שהשרתה עליי עטאף, המשכתי להרעיף עליה חום ואהבה, תמיכה ואמפתיה”.

המקרה של עטאף - הערות

בפרק זה נתייחס למקרה מנקודת המבט שטווינו במבוא. כלומר, נתייחס לתרבות הבדואית כתרבות שעברה תהליך של דיכוי, ונציע תהליך של העצמה המבוססת על אינטרפולציה תרבותית ועל העקרונות של סו (Sue, 1998).

א. המשפחה הבדואית. במקרה של עטאף צוין, כי הוריה חיים בנפרד, הבעל מתחבא מאימת המשטרה. המעמד הרשמי של בני הזוג איננו ברור. תופעה זו (פרט לחלק העברייני שבה) נפוצה בקרב החברה הבדואית בדרום. גברים רבים נוטשים את נשותיהם ואת ילדיהם. הסיבה העיקרית לכך היא נישואים שניים, כאשר במקרים רבים מגיע הבעל לאישה הראשונה לעיתים רחוקות ונוטה לשהות אצל האישה החדשה. מצב זה הוא מעין עגינות. לאישה אין יחסי אישות סדירים עם בעלה, אך גם איננה גרושה. נוצר מצב שהוא בסיכומו של דבר של משפחה חד-הורית, רישומו של האב לילדים נותר בתעודת הזהות בלבד. טעות היא לחשוב, כי מצב זה הוא תולדה של התרבות הבדואית, ולכן אין להתערב בו. לעומת “החסינות התרבותית” אפשר להעמיד שתי חלופות:

(1) התנהגות זו שייכת לתרבות העובי (Lewis, 1998). בין אפיונים של משפחה ענייה ניתן לציין את האישה כראש המשפחה כשהגבר נעלם מן התמונה.

(2) התנהגות זו שייכת לתגובת החברה הבדואית לקיפוח מתמשך (Martin-Baro, 1994).

במקרה שלנו סבירה יותר האפשרות השנייה, שכן, הגבר מגיע כדי להטיל את מרותו על המשפחה, אך איננו נושא באחריות למתרחש בה. במצב כזה לאישה אין סמכויות אך היא נושאת בכל האחריות. מצבים דומים יכולים לגרום לאישה לרעיונות אובדניים (Landsman, 2002), ואין צריך לומר לרפיון ידיים. אווירה כזו, הדורשת מן האישה להיות אחראית למחדלי המשפחה מחד-גיסא, ומאידך-גיסא נוטלת ממנה כל סמכות, יוצרת עמדה פסיבית, שבה השחקנים הראשיים מקבלים את הדין ולא מנסים לשנות אותו (Martin-Baro 1994).

ב. הטראומה בצל הקיפוח. למרות ההתפתחות התקינה, עברה עטאף שני אירועים טראומטיים קשים: ראשית, אובדן האב, ומאוחר יותר הפיכתו מאוהב לאויב. שנית, נישואיה הכפויים לבעל חלש ומכה. במידה מסוימת ניתן לראות את הגירושין כאירוע טראומטי על-אף שהם גאלו אותה מנישואיה. הגרושה נמצאת במעמד נחות ומאיימת על נשים אחרות (Wallerstein, 1986), לכן היא נתונה למגבלות חמורות. גם במקרה זה התכתיבים התרבותיים אינם של תרבות בריאה השורדת בקשר עם התרבות המערבית אך נמצאת בדו-שיח ובמשא ומתן עמה. לפנינו תרבות אשר נכבשה בכוח על-ידי התרבות הדומיננטית ללא אפשרויות של דיאלוג מתוך עמדה של חירות. מרטיין-ברו עשוי לטעון כאן (Martin-Baro, 1994) כי אי-התערבות בתואנה של חסינות תרבותית מחזקת את הכוחות המקפחים.

ג. מנגנוני ההתנגדות בחברה הבדואית: במקרה זה נקטה עטאף שלוש אסטרטגיות כדי להתנגד למצבה הקשה: לחזור להורים, ניסיון אובדני, ובריחה מן הבית. שתיים מתוך שלוש האסטרטגיות - החזרה להורים והבריחה מן הבית - הייתה בהן לגיטימציה מסוימת במסורת הבדואית. בעבר הרחוק הייתה הבריחה לפעמים הדרך היחידה להתמודד עם אתגר בלתי אפשרי. לגבי הליכה להורים, גם היום אסטרטגיה זו היא אפשרות להגנה מפני תלאות חיי הנישואין. בשני המקרים היה העיקרון לברוח לחסות של אדם אחר או לנציג של שבט ניטרלי וחזק, אשר יוכל להעניק חסות לחלש ולנהל משא ומתן בשמו. היום, עם התגברות הכוחות ההורסים את אושיות החברה הבדואית, לעיתים קרובות אין מי שיגן על החלש (במיוחד כאשר מדובר באישה), ולכן נשים רבות מגיעות לייאוש המוביל לניסיון אובדני.³²

ד. מעמדה של עטאף בתוך החברה: חברה העוברת תהליך של השפלה אוחזת בנוקשות בשרידי המסורת שנתרו. איומים העלולים לפגוע במסורת זו, שבה טמונות אושיות הזהות של החברה הפלסטינית-הבדואית, סופם לגרום להדרת הפוגעים ולבידודם. חברה שאינה עוברת תהליך של דיכוי עשויה להפנים שינויים ואתגרים למסורת ולערוך אינטגרציה עם המסורת תוך חיפוש מתמיד של זהותה.

ה. תוכנית ההתערבות: היועצת תכננה להחזיר את עטאף לבית-הספר באופן מידי, כאשר כל הסביבה שידרה לה לא להתערב, או לפחות לחכות. לכאורה היו בעמדה אחת אנשים אשר מייצגים את התרבות הבדואית המסורתית המבוססת על האמרה: "אללה פועל לאט ואינו מזניח", ובעמדה השנייה יועצת בית-הספר, האמונה על תוכנית של משרד החינוך למניעת נשירה בבתי-הספר התיכוניים. המסורת הבדואית גורסת, כי על האישה להעדיף את השירות לבעל ולמשפחה על פני השכלתה הפורמלית. כמו-כן, קיימת מסורת האוסרת על הזר להתערב במה שנעשה בתוך המשפחה. האם היועצת מצטרפת דווקא לכוחות המדכאים את החברה ואת המסורת הבדואית? האם היא מעדיפה את הקריאה האינדיווידואלית של הנערה על פני המסורת הדורשת נאמנות לכלל? יועצת בית-הספר בעצמה שייכת לחברה ולתרבות הבדואית, ואף גדלה זמן רב במשפחה חד-הורית, שכן אביה נפטר בהיותה צעירה. אך מוצא היועצת ממשפחה מורחבת בעלת תודעה תרבותית-בדואית-ערבית חזקה, שהבנות בה, בדומה לבנים, בעלות השכלה אקדמית (מערבית). אחרי מות האב, לקחו הסבא והסבתא³³ חלק פעיל בגידולה, ואכן שניהם היו אנשי מופת ודמויות חזקות לחיקוי חיובי. משפחה זו היא חממה מעצימה שלא הייתה לעטאף, והיא אף דוגמה לתוצאה הרצויה אם נפעיל את עקרון האינטרפולציה התרבותית. ייתכן, שעבודה רפלקטיבית של היועצת הייתה מביאה להכרה עמוקה של אי-צדק מצד החברה כלפי

³² למיטב ידיעתי אין נתונים כתובים שפורסמו בנושא זה, אך משיחות עם עובדים אחדים בחדר המיון בבית-החולים האזורי ומשיחות עם נשים שעברו את החוויה בעצמן, הגעתי למסקנה זו.

³³ כאן המקום להודות לאיש זה ולאשתו, שאותם הכרתי (משה) רק דרך צאצאיהם, אשר העמידו דור של גברים ונשים משכילים ויצירתיים מעוררי השתאות. הם נר לרגלי שנינו, ובין ממצאי השיטה של האינטרפולציה התרבותית.

עטאף, ושההתנהגות של הגברים הבדואים אשר יעצו לה לא להתערב הייתה תוצאה של נוקשות של החברה הבדואית כלפי ערכיה בשל יחסי הקיפוח כלפיה.

שיקול נוסף שהניע את היועצת קדימה היה הנטייה במשפחה המורחבת של עטאף להחזיר את הנערה ללימודים אחרי נישואיה. סו (1998) אכן ציין, כי ידיעת התרבות לעומק היא אחד הגורמים ביכולת להעניק טיפול רגיש-תרבות.

1. **"קופסת הטיפול" של היועצת ועטאף.** בשיחה על המקרה הבינה היועצת שעטאף מתפקדת ברמה פרה-אדיפאלית, ושהאנרגיה השלילית שלה מופנית אל מחוץ למערכת היחסים הטיפולים. לדעתי, התבטאות זו מייצגת עבור עטאף אפשרות לתקן את ההורות שנפגמה במציאות על-ידי יצירת קשר עם אם טובה-דיה. המטפורה של הקופסה היא הזמנה לפתוח אותה וליצור מרחב פוטנציאלי (Ogden, 1985) שבו יכולה עטאף להמשיך לגדול. היועצת היא חלופה למשפחה שבגדה בה ודוגמה לאינטרפולציה תרבותית פרטית משלה. מצב זה, אפוא, הוא תגובה למציאות קשה ולא לאישיות פתולוגית. עם הזמן, דיווחה היועצת על התלבטויות באשר לאופי הקשר שצריך להיות בינה לבין עטאף, וחקרה בתוך עצמה כדי למצוא מרחב פוטנציאלי שבו יכולת המטפלת והמטופלת לשחק בבטחה ולבחון את הקשר שלהן זו לזו, ועבור עטאף, להיות בסיס בטוח לצאת שוב אל העולם.

סיכום

בפרק זה ניסינו להתוות דרך לטיפול רגיש-תרבות שבו על המטפלים להעמיד השערות לבדיקה, להיות מכוונים להתאמה של הטיפול לצווי התרבות לעומת הצווים האינדיווידואליים, להכיר את התרבות של המטופלים לעומקה, וכאשר מדובר בקיפוח תרבותי, לערוך אינטרפולציה תרבותית כדי להבין מתי וכיצד להתערב. המחשבו זאת בעזרת ניתוח מקרה של טיפול בנערה ממוצא פלסטיני-בדואי על-ידי יועצת חינוכית, אף היא ממוצא פלסטיני-בדואי, אשר הפנימה את ערכי תרבותה וגם את ערכי הכשרתה המערבית. הכנסת ממדים אלה למערך הטיפול עשויה לתרום רבות ליכולתנו לבצע התערבות רגישת-תרבות בחברה רב-תרבותית.

ביבליוגרפיה

- Landsman, M.S. (2002), Across the lines: The phenomenology of cooperation between an Israeli psychologist and Palestinian mental health professionals. *Radical Psychology*. 3(1), pp.1-12.
- Lewis, O. (1998).The culture of poverty. *Society* 35 (2), pp. 7-15.
- Martin-Baró, I. (1994). *Writings for a liberation psychology*. (Trans and Ed: A. Aron and S. Corne). Cambridge: Harvard University Press.
- Ogden, T.H. (1985). On Potential Space. *International Journal of Psycho-Analysis*, 66, pp. 129-141.
- Sue, S. (1998). In search of cultural competence in psychotherapy and counseling. *American Psychologist*. 53, pp. 440-448.
- Wallerstein, J.S. (1986). Women after divorce: preliminary report from a ten-year follow-up. *American Journal of Orthopsychiatry*. 56(1), pp. 65-67.